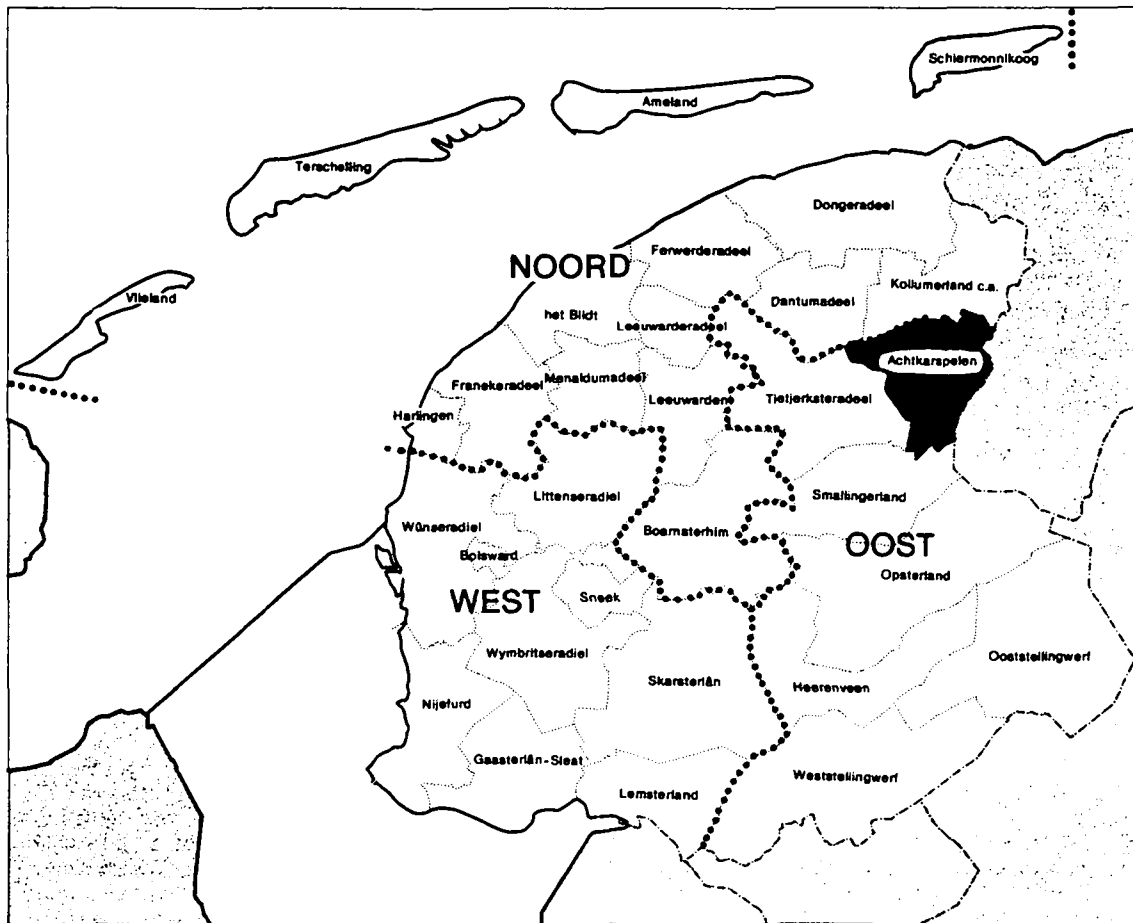

Monumenten Inventarisatie Project

GEMEENTEBESCHRIJVING

A C H T K A R S P E L E N

PROVINCIE FRIESLAND - REGIO DE FRIESE Wouden

INHOUDSOPGAVE

1	INLEIDING	3
2	BODEMGESTELDHEID	
2.1	Ontstaansgeschiedenis	3
2.2	Vervening	4
2.3	Bodemsorten	4
2.4	Reliëf	4
2.5	Waterbeheersing	4
3	GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD	
3.1	Grondgebruik	5
3.2	Verkaveling	5
3.3	Landschapsbeeld	5
4	INFRASTRUCTUUR	
4.1	Waterwegen	6
4.2	Landwegen	6
4.3	Spoorverbinding	6
4.4	Gas-, electriciteits- en drinkwatervoorziening	7
5	MIDDELEN VAN BESTAAN	
5.1	Algemeen	7
5.2	Zuivelindustrie	7
5.3	Bedrijvigheid	8
6	NEDERZETTINGEN	
6.1	Algemeen	8
6.2	De boerendorpen	8
6.3	De veenkolonies	11
6.4	De heidedorpen	12
6.5	Verspreide bebouwing	13
	LITERATUUR	14
	GERAADPLEEGD KAARTMATERIAAL	15
	BIJLAGEN	
	Bijlage I Bevolkingsontwikkeling	16

1 INLEIDING

De gemeente Achtkarspelen is gelegen in regio Oost (De Friese Wouden). De gemeente grenst in het oosten aan de provincie Groningen, in het zuiden aan de gemeente Smallingerland, in het westen aan de gemeente Tytsjerksteradiel en in het noorden aan de gemeenten Dantumadeel en Kollumerland c.a. in regio Noord.

De gemeente ontleent haar naam aan de acht kerkdorpen (karspelen) die vroeger deel uitmaakten van de grietenij, nl. Buitenpost, Twijzel, Kooten, Drogeham, Augustinusga, Lutjepost, Surhuizum en Kortwoude. De gemeente omvat tegenwoordig behalve de hoofdplaats Buitenpost nog 11 dorpen, nl. Augustinusga, Boelenslaan, Drogeham, Gerkesklooster, Harkema, Kootstertille, Stroobos, Surhuisterveen, Surhuizum, Twijzel en Twijzelerheide.

Achtkarspelen werd in de loop der jaren geconfronteerd met een aantal grenscorrecties, waarvan de voornaamste waren 1886 en 1943. Bij de grenswijziging van 1943 kwam het dorp Rottevalle geheel in Smallingerland te liggen.

De gemeente Achtkarspelen heeft thans een oppervlakte van 103,50 km², waarvan 1,15 km² tot het binnenwater behoort.

Op 1 januari 1990 telde de gemeente 27.542 inwoners, waarvan ruim de helft woonachtig was in de drie grootste dorpen, nl. Surhuisterveen, Buitenpost en Harkema. De bevolking woont in vergelijking met sommige andere Friese gemeenten meer verspreid over de kernen; behalve Stroobos en Gerkesklooster hebben alle dorpen meer dan 1000 inwoners.

2 BODEMGESTELDHEID

2.1 Ontstaansgeschiedenis

Tijdens de Riss-ijstijd, omstreeks 200.000 jaar voor Chr., ontstonden in het zuidoosten van Friesland als gevolg van de opstuwende werking van het landijs verschillende ruggen. Ter plaatse van de huidige riviertjes de Boorne, de Tjonger en de Linde lagen vroeger waarschijnlijk smeltwaterdalen, hetgeen de brede dalen van deze kleine stroompjes verklaarbaar maakt. Het door het ijs meegevoerde materiaal dat bij het afsmelten achterbleef vormde de keileem, welke in Friesland bijna overal in de ondergrond aanwezig is.

Tijdens de Würmijstijd daalde het zeeniveau sterk en lag de Noordzee grotendeels droog. In Friesland werden op de keileemondergrond door de wind zandpakketten afgezet. Ook in het begin van het Holoceen was het klimaat nog niet zo gunstig en ontstond een deel van de jongere dekzanden aan de westkant van de Friese Wouden. Later werd het klimaat beter waardoor de plantengroei werd bevorderd. De zeespiegel rees sterk en op de lager gelegen natte plaatsen ontstond onder bepaalde omstandigheden veen, zoals ook het geval was in verschillende delen van de gemeente Achtkarspelen. Op een deel

van het veen werd door de zee vanuit het noorden tot diep in de gemeente klei afgezet.

2.2 Vervening

Hoge vervening

Tussen het cultuurland van Achtkarspelen en dat van Smallingerland lag een omvangrijk pakket hoogveen. Het overgrote deel van het hoogveen van Achtkarspelen was eigendom van de omstreeks het midden van de 13de eeuw gestichte kloosters Gerkesklooster en Buweklooster. Waarschijnlijk werd door de kloosterlingen al in de 14de eeuw op kleine schaal turf gegraven voor de eigen brandstofvoorziening. Bij de grootscheepse exploitatie die begon in de tweede helft van de 16de eeuw werden particulieren ingeschakeld. De in deze tijd tot stand gekomen grondige ontsluiting van het gebied met behulp van vaarten en wijken bepaalde in sterke mate de ontginningsrichting, kavelindeling en nederzettingstructuur. Begonnen werd vanuit het oosten en noorden. De vervening vanuit het zuidwesten (de Lits, Rottevalle) kwam pas omstreeks het midden van de 17de eeuw goed op gang. Omstreeks 1850 stelde de hoge vervening niet veel meer voor.

Lage vervening

Al in de 18de eeuw werd in Achtkarspelen laagveen gewonnen; pas vanaf het begin van de 19de eeuw vond dat op vrij grote schaal plaats. De enige grote veenplas die daarbij ontstond was De Wijde Pet ten westen van Surhuisterveen. Behalve de Wijde Pet ontstonden er diverse kleinere veenplassen en petgaten. De Wijde Pet en de Hamster Mieden werden in deze eeuw drooggemaakt en opnieuw in cultuur gebracht. Op een aantal plaatsen herinneren de resterende petgaten in verschillende stadia van verlanding nog aan de lage vervening.

2.3 Bodemsoorten

In het deel van de gemeente dat boven NAP is gelegen ligt vooral dekzand aan de oppervlakte. In het noordoosten ligt klei. Het hoogveen is in het noordwesten en het zuiden afgegraven tot op het zand (veenontginnings-zandgronden).

2.4 Reliëf

In de gemeente liggen twee ruggen gescheiden door een lager gedeelte waarin het Kolonelsdiep (deel van het Prinses Margrietkanaal) ligt. Het hoogste punt van de noordelijke rug ligt op 3,5 m boven NAP (Kootstertille) en van de zuidelijke rug op 6,4 m (Bulten, bij Harkema-Opeinde).

2.5 Waterbeheersing

De afwatering kon vanouds grotendeels op natuurlijke wijze plaatsvinden in noordelijke richting via de Lauwers en de Oude Ried. Tegenwoordig komt het water via het Kolonelsdiep in de Lauwers en

het Lauwersmeer. In het zuiden watert Achtkarspelen af op de Lits en zo via de Leijen naar het Bergumermeer.

In de lager gelegen delen van de gemeente werd met behulp van windmolens de afwatering bevorderd. Later werden ook enkele Amerikaanse windmotoren (bv. Gerkesklooster), stoomgemalen (Roohel) en motor- of elektrische gemalen (bv. Surhuisterveen) ingeschakeld.

3 GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD

3.1 Grondgebruik

Omstreeks het midden van de vorige eeuw waren in Achtkarspelen behalve bouwland, wei- en hooiland ook nog aanmerkelijke arealen lage, vergraven landen en heide. Aanvankelijk was het gemengd bedrijf vrij algemeen maar in de vorige en deze eeuw legde men zich in Achtkarspelen steeds meer toe op de melkveehouderij. Het areaal bouwland is dan ook aanmerkelijk afgenomen. Bij de ontginning van de "woeste" gronden speelden o.a. de N.V. "De Drie Provinciën" en Ds. Visscher, secretaris van de vereniging voor Landkolonisatie en Inwendige Zending (Surhuisterveen), een rol.

3.2 Verkaveling

Het belangrijkste verkavelingstype in Achtkarspelen is de strokenverkaveling.

De aanleg van een wijkensysteem ten behoeve van de hoogveenwinning leidde tot het ontstaan van een regelmatige, rechthoekige blokverkaveling ter plaatse van het sinds de 17de eeuw vergraven hoogveen in het zuiden van de gemeente. Tussen deze regelmatige blokken liggen restblokken zonder een duidelijk patroon.

Ten noorden van Houtgehage ontstond een rommelig verkavelingspatroon als gevolg van de vestiging van individuele kolonisten, die het gebied naar eigen inzicht indeelden.

Het verkavelingspatroon van de in deze eeuw drooggemaakte en opnieuw in cultuur gebrachte veenplassen Wijde Pet en de Hamster Mieden wijkt af van de omgeving. Verder heeft de laagveengraverij weinig veranderingen voor de verkavelingsstructuur met zich mee gebracht.

In het algemeen zijn de oude verkavelingspatronen in Achtkarspelen redelijk tot goed herkenbaar gebleven.

3.3 Landschapsbeeld

Op de klei in het noordoosten van de gemeente is een open en vlak weidelandschap. In het westen van Achtkarspelen is sprake van wat wel genoemd wordt het slagenlandschap van de Wouden met boomsingels en houtwallen rondom de weilanden. Kenmerkend voor dit deel van de gemeente zijn de vele dobben. Ook in het zuiden en oosten van de gemeente zijn voornamelijk weilanden. De boomwallen zijn hier echter minder zwaar.

4 INFRASTRUCTUUR

4.1 Waterwegen

Behalve natuurlijke waterlopen als de Lauwers (op de grens tussen Friesland en Groningen), de Oude Ried en De Lits (een veenstroompje) zijn in Achtkarspelen diverse gegraven waterwegen. Het Kolonelsdiep (vermoedelijk uit het begin van de 16de eeuw) is een vaarverbinding tussen Friesland en Groningen en komt bij Gerkesklooster en Stroobos samen met de Stroobosser trekvaart (\pm 1655) uit de richting Dokkum.

De overige kanalen werden vooral gegraven ten behoeve van de afvoer van turf en de afwatering. De Oude Vaart werd in 1492 gegraven, mogelijk deels ter plaatse van natuurlijke waterlopen. De Nieuwe Vaart (of Compagnonsvaart), de in 1648/49 gereed gekomen rechte verbinding van Surhuisterveen met het Kolonelsdiep, was tevens de vervanging van de Oude Vaart als belangrijkste afvoerkanaal van de turf. In de veengebieden werden diverse wijken gegraven met zijtakken, waarvan een groot deel als sloot bewaard is gebleven.

Verschillende dorpen, waaronder Buitenpost, Augustinusga, Surhuizum en Twijzel, waren via een opvaart met een van de grotere vaarten verbonden. Drogeham kreeg in 1891 een verbinding met het Kolonelsdiep in de vorm van de Drogehamstervaart.

Het oude bochtige tracé van de Oude Vaart kon vervallen door het doortrekken van de Broekster Wijk naar de Oude Vaart. In de jaren vijftig werd het Kolonelsdiep verbreed en bij Kootstertille en Stroobos gedeeltelijk omgelegd. De vaart bij Surhuisterveen werd in verschillende fasen gedempt aan het begin van deze eeuw.

4.2 Landwegen

Omstreeks 1850 was de in 1830/40 aangelegde straatweg van Leeuwarden naar Groningen de enige verharde weg behalve de bepuinde trekweg langs de Stroobosser trekvaart. De dorpen Twijzel en Buitenpost waren aan deze weg gelegen. In 1862 kwamen ook Surhuisterveen, Augustinusga, Drogeham en Kooten aan de verharde weg te liggen, waardoor deze dorpen een goede verbinding kregen met de Groningerstraatweg. Het over land betrekkelijk slecht ontsloten zuidelijke deel van de gemeente werd voor een deel uit haar isolement gehaald door de aanleg van verharde verbindingen tussen Rottevalle en Buweklooster en Rottevalle en Surhuisterveen in 1868. In latere jaren werden diverse lokale verbindingen verhard, ook met dorpen in de omliggende gemeenten.

4.3 Spoorverbinding

In het noordelijke deel van de gemeente ligt sinds 1866 een deel van de spoorweg tussen Leeuwarden en Groningen. Buitenpost kreeg een stationsgebouw. Ten noorden van Twijzel was bij Zandbulten, net over de gemeentegrens, eveneens een stopplaats. Het oude stationsgebouw in Buitenpost heeft plaats gemaakt voor een nieuw.

4.4 Gas-, electriciteits- en drinkwatervoorziening

In de gemeente Achtkarspelen zijn geen gasfabrieken geweest. Pas na de Tweede Wereldoorlog kwamen aansluitingen op het aardgas tot stand.

Van circa 1912 tot ca. 1917 werd Buitenpost enkele uren per dag van electriciteit voorzien vanuit de pel- en korenmolen waarin in 1912 een machinekamer was gebouwd. Aan het begin van de jaren twintig kwam aansluiting op het grote net tot stand. Bij Opperkooten werd een onderstation gebouwd en verspreid over de gemeente verrees een elftal schakelstations.

Voor wat betreft de drinkwatervoorziening is men in Achtkarspelen tot na de Tweede Wereldoorlog aangewezen geweest op water uit putten, tonnen en later cementen regenwaterbakken en opgepompt grondwater. In de loop van de jaren vijftig volgde aansluiting op het waterleidingnet.

5 MIDDELEN VAN BESTAAN

5.1 Algemeen

Voor de bevolking van Achtkarspelen was de landbouw eeuwenlang het belangrijkste bestaansmiddel. Aanvankelijk overheerste het gemengd bedrijf, maar later kwam de nadruk steeds meer op de melkveehouderij te liggen. Geleidelijk aan werd de nijverheid een steeds belangrijker bron van werkgelegenheid. De turfgraverij bood tot in de 19de eeuw aan velen werk. Omstreeks 1850 stelde de werkgelegenheid in deze sector echter al weinig of niets meer voor. De handel is als bestaansmiddel voor de bevolking van Achtkarspelen nooit van groot belang geweest. Buitenpost had een jaarlijkse paardenmarkt; Drogeham een jaarlijkse veemarkt. In Stroobos was enige boterhandel.

Achtkarspelen was tot in de jaren '50 min of meer een economisch probleemgebied; met name in de oude heidedorpen was de toestand zorgwekkend. Na de Tweede Wereldoorlog is er als gevolg van een snelle industrialisatie veel verbeterd. Een plaats als Kootstertille, aangewezen als één van de elf Friese industriekernen, groeide daardoor sterk.

5.2 Zuivelindustrie

De zuivelproductie verplaatste zich vanaf het einde van de vorige eeuw geleidelijk aan van de boerderijen naar de zuivelfabrieken. Op het huidige grondgebied van de gemeente Achtkarspelen ontstond een zevental coöperatieve of particuliere zuivelfabrieken : Buitenpost (1891), Kootstertille (1891), Surhuisterveen (1897), Augustinusga (1897), Twijzel (1898), Surhuizum (1900) en Gerkesklooster (1900).

De fabriek in Surhuizum brandde in 1903 af en werd nooit weer opgebouwd. De coöperatieve fabriek van Augustinusga kwam in 1907 in particuliere handen en in 1912 van de N.V. Lijempf, die ook de

fabriek van Kootstertille overnam. De melk van Kootstertille ging na de overname naar de fabriek in Augustinusga, totdat deze in 1968 sloot, waarna de melk naar Drachten werd vervoerd. De fabrieken van Surhuisterveen en Surhuizum werden na sluiting afgebroken. In de fabriek van Twijzel kwam een hout/timmerfabriek.

5.3 Bedrijvigheid

Zoals gezegd nam het belang van de nijverheid geleidelijk aan toe. Omstreeks het midden van de vorige eeuw waren er verschillende kleine bedrijven, waaronder industriemolens, leerlooierijen, grutterijen, zwart- en blauwververijen, sloopstimmerwerven en jeneverstokerijen. Een deel van de bedrijven was gevestigd te Stroobos, dat omstreeks het midden van de vorige eeuw een bloeitijd kende. Bij Stroobos-Gerkesklooster was bovendien een kalkbranderij en later ook een steenfabriek. Vermeldenswaardig is verder een borstelfabriekje, dat aan het begin van deze eeuw werd opgericht.

Na de Tweede Wereldoorlog vestigden zich verschillende nieuwe bedrijven in Achtkarspelen, vooral op de nieuwe industrieterreinen bij Kootstertille en Surhuisterveen.

6 NEDERZETTINGEN

6.1 Algemeen

Achtkarspelen werd reeds in de 11de eeuw bewoond, maar mogelijk ook veel eerder, met name in de omgeving van Gerkesklooster op de Kwelderrug. In het noordelijke deel van de Friese Wouden en ook in de gemeente Achtkarspelen ontstonden drie types nederzettingen, nl. boerendorpen, veenkolonies en heidedorpen (Zie : 6.2, 6.3 en 6.4).

Tussen 1850 en 1940 is het inwonertal van alle dorpen aanmerkelijk toegenomen. De bestaande lintbebouwing werd dichter van structuur; terwijl de verspreide bebouwing van de heidedorpen in aantal sterk toenam.

Meer grootschalige uitbreidingen ontstonden na de Tweede Wereldoorlog. Mede onder invloed van een snelle economische ontwikkeling werden met name Buitenpost, Kootstertille en Surhuisterveen sterk uitgebreid.

6.2 De boerendorpen

De eerste nederzettingen lagen vermoedelijk langs of dichtbij het water, van waaruit de ontginning plaatsvond. De akkers werden op veengrond aangelegd. Toen het maaiveld na verloop van tijd ging zakken als gevolg van de groundbewerking en wateronttrekking zullen de nederzettingen van de waterloop af zijn verschoven naar de huidige plaatsen, langs de wegen. De parochievorming en het proces van de opschuiving naar hun tegenwoordige plaats was waarschijnlijk omstreeks 1250 in grote lijnen voltooid.

Augustinusga (met Roohel en Blauwverlaat)

Augustinusga is van oorsprong een agrarisch wegdoorp. De boerderijen lagen min of meer op een rij aan of nabij de weg. Een deel van de bebouwing is waarschijnlijk geleidelijk aan naar deze weg verplaatst. Het dorp had via een opvaart een verbinding met het Kolonelsdiep. Omstreeks 1850 blijkt zich inmiddels rond de kerk een zekere concentratie van bebouwing te hebben ontwikkeld.

In 1897 werd ten oosten van Augustinusga een zuivelfabriek gebouwd, die door een nieuw gegraven vaart (de Fabrieksvaart) met het Kolonelsdiep werd verbonden. Aan de weg langs de vaart (Feartswâl) werd een zestal arbeiderswoningen gebouwd, mogelijk voor de arbeiders van de zuivelfabriek. Nabij de fabriek werd in 1906 een Chr. school gebouwd. In het West van het dorp stond reeds in 1913 een borstelfabriekje, waarin tegenwoordig een winkel is gevestigd. Aan de in oostelijke richting verlegde weg vanuit Surhuizum (Skoalikkers) werden vooral in de jaren twintig en dertig enkele burgerwoningen gebouwd. Geheel buiten het dorp, nabij de grens met Surhuizum, werd in 1887 een noodkerk voor de gereformeerde gemeente gebouwd, die in 1917 door het huidige gebouw werd vervangen.

Na de Tweede Wereldoorlog werd de kern aan de zuidzijde uitgebreid terwijl ook de hoeveelheid bebouwing langs de wegen nog wat toenam. In 1968 sloot de zuivelfabriek.

Bij Augustinusga horen ook de buurtjes Blauwverlaat en Roohel. Blauwverlaat ontstond rond de brug over het Kolonelsdiep en bestond behalve uit de brugwachterswoning, o.a. uit een café, een bakkerij en enkele woningen. De meeste bebouwing dateert van na 1850. Roohel ontstond tussen 1718 en 1850 rond de plaats waar de Nieuwe vaart uitkomt in het Kolonelsdiep. Hier waren o.a. twee scheepshellingen.

Buitenpost (en Lutjepost)

Ook Buitenpost is van oorsprong een agrarisch wegdoorp. Het dorp, was vanouds over land betrekkelijk goed bereikbaar en had waarschijnlijk sinds de 16de eeuw een verbinding over water met het Kolonelsdiep, via de Buitenposter Vaart. Buitenpost was vroeger een pleisterplaats voor het verkeer tussen Leeuwarden en Groningen. Het dorp had enige allure als gevolg van de functie van hoofdplaats van de grietenij (gemeente) en de aanwezigheid van enkele states en deftige burgerwoningen. Bekend is ook de jaarlijkse paardenmarkt.

Omstreeks 1850 bestond een groot gedeelte van de bebouwing nog altijd uit langs de weg (West, Voorstraat en Oost) gelegen boerderijen. Rond het kruispunt van wegen was een dorpskern met veel dichtere bebouwing. Daar lag ook het haventje aan het uiteinde van de Buitenposter Vaart. In 1866 kwam Buitenpost aan de spoorverbinding tussen Leeuwarden en Groningen te liggen; aan de noordzijde van het dorp werd een station gebouwd. Na de bouw van het station breidde het dorp zich vooral in noordelijke richting uit (Stationsstraat, Jeltingalaan en Herbrandastraat). Aan de Stationsstraat en de Voorstraat verrezen villa's en rentenierswoningen; aan de Schoolstraat (1894), de Julianalaan en de Herbrandastraat

meer bescheiden woningen. Aan laatstgenoemde straat stonden huizen van de woningstichting. In zuidelijke richting groeide het dorp aanvankelijk op wat kleinere schaal uit. Langs de Kuipersweg werden behalve verschillende woningen ook een ULO-school (1922) gebouwd. Een bijzonder gebouw aan deze weg is een tramremise uit Leeuwarden die omstreeks 1920 per schip naar Buitenpost werd verplaatst en thans als kolenopslagplaats fungeert. Aan deze weg werd aan het begin van de jaren '30 ook een kleine begraafplaats aangelegd. Een bijzonder pand aan het West is de voormalige Marechaussee-kazerne (\pm 1927), met thans een woon- en kantoorfunctie. De Marechaussee diende destijds om de orde in de heidedorpen te handhaven.

Kort na de Tweede Wereldoorlog werden aan de zuidwestzijde van het dorp enkele nieuwe straten aangelegd, waaronder de Parklaan met het parkje. Daarbij verdween het haventje en werd de vaart enigszins ingekort. Nadien kwamen verdere grootschalige uitbreidingen tot stand.

Bij Buitenpost hoort sinds 1945 ook het voormalige, even ten zuiden ervan gelegen, dorp Lutjepost. Omstreeks 1850 bestond het uit een klein aantal verspreid gelegen boerderijen. In 1891 werd hier de zuivelfabriek gebouwd, waarin na 1947 een timmerfabriek was gevestigd.

Drogeham

Drogeham is ook een van de oude agrarische wegdorpen. Bijzonder is de vroeger met bomen beplante brinkachtige ruimte, in de nabijheid waarvan de bebouwing zich verdicht heeft tot een dorpskern. Tussen 1850 en 1940 hebben zich enkele kleine wijzigingen in de ruimtelijke structuur voorgedaan. Naast de geleidelijke toename van de bebouwing langs de bestaande wegen kwam (voor 1952) ook bebouwing tot stand aan de nieuwe aangelegde Gealstrjitte. In 1891 werd de Drogehamstervaart gegraven. Deze verbinding met het Kolonelsdiep had vooral een functie voor de afvoer van het Hamster zand. De bomen op de brinkachtige ruimte werden in het begin van deze eeuw gekapt; op het vrijgekomen terrein werden woningen gebouwd. Het dorp had vroeger een jaarlijkse veemarkt.

De zandwinning duurde voort tot na de Tweede Wereldoorlog. Verdere uitbreidingen vonden plaats in oostelijke richting, tussen de Sannen en de Lytsewei.

Gerkesklooster en Stroobos

Het kleine dorp Gerkesklooster ontleent haar naam aan het gelijknamige klooster dat er vroeger heeft gestaan. Behalve enkele verspreid gelegen boerderijen was er ook een wat dichter bebouwd buurtje aan de vaart nabij de kerk (Voorstreek) en aan de weg ten noordoosten daarvan (Flaphoek).

Onder de geringe uitbreidingen in de periode tussen 1850 en 1940 nemen enkele bedrijfsgebouwen een belangrijke plaats in. Aan de vaart werden o.a. een kalkbranderij, een zuivelfabriek (1900) en een steenfabriek gebouwd. Het dorp is een geheel gaan vormen met Stroobos.

De laatstgenoemde in twee provincies gelegen nederzetting ontstond

bij een sluis in de trekvaart tussen Dokkum en Groningen. Het Friese deel van Stroobos hoorde vroeger onder Gerkesklooster.

Na 1850 groeide de nederzetting langs de vaart uit in de richting van Gerkesklooster, waarmee het een geheel is gaan vormen. Langs de vaart liggen o.a. scheepstimmerwerven.

Na de Tweede Wereldoorlog werd bij de aanleg van het Prinses Margrietkanaal de vaart zuidwaarts verlegd, om het dorp heen.

Kootstertille (voor 1959 : Kooten)

Kooten is ontstaan als agrarisch wegdorp. De meeste boerderijen waren gelegen aan de westzijde van de weg. Een tweede rij boerderijen (Opperkooten) was gelegen aan een meer westelijk gelegen weg (Opperkoaterswei). Het accent van het dorp kwam echter steeds meer te liggen op de dichtere bebouwing rond de brug over het Kolonelsdiep (Kootstertille). In de periode 1850-1940 is de bebouwingsstructuur door de jaren heen niet wezenlijk veranderd. Wel was sprake van enige verdichting van de bebouwing.

Nog voor 1952 werd het Kolonelsdiep zuidoostwaarts verlegd, om Kootstertille heen, als onderdeel van het nieuwe Prinses Margrietkanaal. De doorgaande weg werd in zuidwestelijke richting verlegd. Na de Tweede Wereldoorlog is Kootstertille, zoals het dorp sinds 1959 heet, sterk uitgebreid onder invloed van de snelle industrialisatie.

Surhuizum

Surhuizum is een oud agrarisch wegdorp. De boerderijen waren gelegen ter weerszijden van de door het dorp lopende weg (it Noard-Doarpstrjitte-it Sûd). Ter hoogte van de kerk was de bebouwingsstructuur aanmerkelijk dichter van karakter. Via een opvaart was het dorp met het Kolonelsdiep verbonden. Het karakter van wegdorp heeft Surhuizum tot na de Tweede Wereldoorlog behouden. Een van de weinige veranderingen was het omleggen van de opvaart, die nu meer naar het noorden al richting dorp afbuigt. na de Tweede Wereldoorlog ontstond oostwaarts van de kerk een kleine kern.

Twijzel

Twijzel is van oorsprong een langgerekt boerendorp. Omstreeks 1850 waren er enkele geringe verdichtingen in de bebouwing, de Twijzelerburen, de Wedzeburen en de Kerkeburen. Twijzelerburen stond via een in 1698 gegraven opvaart in verbinding met het Kolonelsdiep. Na 1850 nam de bebouwing langs de weg geleidelijk aan toe, zodat al voor 1925 genoemde buurtjes aan elkaar gegroeid waren en één bebouwingslint was ontstaan. De ruimtelijke structuur van het dorp is nadien niet of nauwelijks meer veranderd.

6.3 De veenkolonies

De veenkolonies ontstonden ten tijde van het op grote schaal ter hand nemen van de veenontginning. De kolonies waren aanvankelijk de woonplaatsen van veenbazen en veenarbeiders. Later kwamen daar ook handels- en ambachtslieden bij, waardoor betrekkelijk grote nederzettingen ontstonden.

Rottevalle

Rottevalle ontstond omstreeks 1650 ten tijde van de vervening in het grensgebied van Achtkarspelen, Smallingerland en Tytsjerksteradiel. Sinds de grenswijziging van 1943 ligt het dorp in de gemeente Smallingerland.

Surhuisterveen (en Kortwoude)

De veenkolonie Surhuisterveen ontstond in de 17de eeuw. Ter weerszijden van de vaart ontwikkelde zich een langgerekt, min of meer gesloten, bebouwingslint.

Aan het begin van deze eeuw veranderde de structuur van het dorp ingrijpend als gevolg van de in fasen uitgevoerde demping van de vaart en de uitbouw van het dorp langs de nieuw aangelegde weg in zuidoostelijke richting (Groningerstraat). Opvallend zijn de aan deze weg dicht opeen gebouwde vrijstaande burgerwoningen. Nog voor de Tweede Wereldoorlog was de aanzet voor verdere, meer grootschalige, uitbreidingen in zuidoostelijke richting gereed. Zo werd aan de Dr. van Kammenstraat o.a. in 1920 een klein complex woningen van de Woningstichting Achtkarspelen gebouwd.

Na de oorlog groeide Surhuisterveen uit tot een winkelcentrum voor een wijde omgeving met veel voorzieningen en bloeiende industriële bedrijven.

Van het vroegere dorp Kortwoude, ooit een van de acht "karspelen" is weinig overgebleven.

6.4 De heidedorpen

De zogenaamde heidedorpen ontstonden op de heidevelden binnen de dorpsgebieden van oudere dorpen. Deze schrale en ruige heidevelden ontwikkelden zich op de afgeveende terreinen. Men woonde in eenvoudige woningen, plaggenhutten en soms zelfs in holwoningen in de wallen langs de wijken. Een karig bestaan werd gevonden in de verbouw van wat aardappelen, het houden van enkele schapen en/of geiten, het maken van matten- en bezems en seizoensarbieid.

Boelenslaan

Boelenslaan hoorde vroeger onder Surhuisterveen. De "nederzetting" bestond tot het midden van de vorige eeuw uit verspreid gelegen spitketen en hollen de "Feenster heide". Daarna kwam geleidelijk aan een verdichting van de bebouwing langs de kaars-rechte Boelenslaan (Heidelaan) tot stand. In 1852 werd een kerk gebouwd en op de topografische kaart van omstreeks 1925 is te zien dat nabij de kerk inmiddels ook een Christelijke en een openbare school zijn verrezen. Ook aan en tussen de wijken ontstond een betrekkelijk groot aantal verspreid gelegen huizen en boerderijtjes. De Boelenslaan, de weg waarnaar het dorp is genoemd, werd in 1900 verhard. Na de Tweede Wereldoorlog was sprake van een bescheiden kernvorming nabij de plaats waar de al voor 1925 aangelegde Speklaan op de Boelenslaan uitkomt.

Harkema (-Opeinde)

Al voor 1850 was al op een aantal plaatsen min of meer verspreid gelegen bebouwing aanwezig (o.a. bij Roodeschuur en Barghiem).

Hoewel ook in de 18de eeuw waarschijnlijk al een deel van de bebouwing aanwezig was zal de groei pas na het begin van de 19de eeuw goed op gang gekomen zijn. Het dorp Harkema-Opeinde werd ca. 1920 gevormd uit de ongeordende, verspreide bebouwing op de voormalige heidevelden van Drogeham, Augustinusga, Surhuizum en Surhuisterveen. Omstreeks 1925 heeft het dorp een complexe ruimtelijke structuur; door het dorpsgebied lopen enkele verharde wegen. Zeker vergeleken met de andere heidedorpen in de gemeente is Harkema na de Tweede Wereldoorlog relatief sterk uitgegroeid, waardoor de bebouwing tevens een compacter karakter heeft gekregen.

Twijzelerheide

De verspreid gelegen bebouwing van Twijzelerheide ontstond in 18de en 19de eeuw op de heide in het uiterste noordwesten van de gemeente. Na de aanleg van de weg door dit gebied (Bjirkewei) werd een groot deel van de nieuwe bebouwing, waaronder een kerk (1911) en school, daaraan gesitueerd. Ook de begraafplaats (± 1870) ligt aan deze weg.

6.5 Verspreide bebouwing

Vroeger was in Achtkarspelen waarschijnlijk maar weinig of geen verspreid gelegen bebouwing aanwezig. De boerderijen en huizen lagen op een rijtje in de dorpen. In de 18de, 19de en 20ste eeuw verzezen vooral in de (voormalige) heide-gebieden talloze eenvoudige kleine hutten, woningen en boerderijtjes.

LITERATUUR

Algemeen

A.J. v.d. Aa (Hoofdred.). Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden. Gorinchem, 1839-1851. 14 Delen. Herdruk : Zaltbommel 1976.

G. Abma (Hoofdred.). Encyclopedie van Hedendaags Friesland. 2 Dln. Leeuwarden (1975).

A. Algra. De Historie gaat door het eigen dorp. 6 Dln. o.a. [1955-1960], Leeuwarden.

J.H. Brouwer (Hoofdred.). Encyclopedie van Friesland. Amsterdam / Brussel 1958.

Buro Bügel/Van de Dijk B.V. (samenst.). Kultuurhistorische Aspecten van het Friese Landschap. Inventarisatie van elementen en patronen. Groningen (1979).

Bureau Centrale Databank van de provincie Friesland. Overzicht van het aantal inwoners per dorpsgebied (1.1.1985 t/m 1.1.1989), nr. 125. Leeuwarden 1989.

J. Cnossen. De bodem van Friesland. Toelichting bij blad 2 van de bodemkaart van Nederland. Wageningen (1971).

Gedeputeerde Staten van Friesland. Beleidsnota voor landschapszorg en natuurbeheer in Friesland. Ontwerp. (november 1985)

Provinciale Planologische Dienst. Cultuurhistorische Paden in Friesland. Nota 257. Leeuwarden 1979.

Ir. P.A. van der Sluis. Cultuurtechnische ontwikkelingen in de Friese Wouden na 1918. Drachten, 1963.

Achtkarspelen

M. Douma m.m.v. H. de Haan. Gerkesklooster en Stroobos in oude ansichten. Zaltbommel, 1977.

A.S. van Lune. Wandeling door oud Augustinusga en Surhuizum. Buitenpost, 1979.

A.S. van Lune. Wandeling door oud Buitenpost. Buitenpost, 1978.

J.A. Mol, P.N. Noomen en J.H.P. van der Vaart. Achtkarspelen-zuid/Eestrum. Een historisch-geografisch onderzoek voor de landinrichting. Fryske Akademy, Ljouwert, 1990.

S.J. van der Molen. Feanster Flucht 1576-1976. Surhuisterveen, 1976.

Luuk van der Veen (red.). Buitenpost van 1900 tot nu. De ontwikkeling van een belangrijk grensdorp in woord en beeld. Leeuwarden, 1984. (Steden & Dorpen Reeks Friesland, nr.3)

D. van der Wal. Achtkarspelen toen en nu. Hulst, 1990.

GERAADPLEEGD KAARTMATERIAAL

Grietenijkaarten van B. Schotanus à Sterringa. Vermeerderd uitgegeven door Francois Halma 1718.

Grietenijkaarten van ca. 1850 van W. Eekhoff.

J. Kuyper. Gemeente-atlas van Friesland (ca. 1865-1870).

Topografische kaarten 1 : 25.000 ca. 1920-30 en de (gedeeltelijk) herziene versies van ca. 1950.

BIJLAGE I BEVOLKINGSONTWIKKELING

	1856	1876	1895	1900	1905	1925	1940	1990
Augustinusga	697	684	817	842	924	997	1147	1308
Boelenslaan	-	-	-	-	-	-	1475	1138 1)
Buitenpost	911	923	1190	1251	1277	1470	1932	5498 2)
Drogeham	639	748	740	791	833	920	1121	1788
Gerkesklooster	668	737	771	773	728	800	977	884 3)
Harkema	725	870	1041	1048	1187	1360	2555	4215
Kootstertille	835	995	1156	1148	1150	1281	956	2541 4)
Lutjepost	13	11	28	23	22	30	304	- 2)
Rottevalle	483	407	457	449	449	496	559	- 5)
Stroobos	-	-	-	-	-	-	-	151 3)
Surhuisterveen	1627	2112	2185	2322	2498	2950	1810	5866
Surhuizum	917	1123	1512	1581	1618	1925	1371	1228
Twijzel	1021	1148	1317	1421	1486	1766	1082	1103
Twijzelerheide	-	-	-	-	-	-	1402	1822 6)

1. Boelenslaan werd voor/in 1940 een zelfstandig dorp en hoorde voordien onder Surhuisterveen.
2. Lutjepost werd in 1945 bij Buitenpost gevoegd; het inwonertal van 1940 is hoogstwaarschijnlijk foutief.
3. Stroobos hoorde vroeger onder Gerkesklooster.
4. Kootstertille is sinds 1959 de nieuwe naam van het dorp Kooten.
5. Rottevalle lag vroeger verspreid over de gemeenten Achtkarspel, Smallingerland en Tytsjerksteradiel. Sinds de grenswijziging van 1943 ligt het dorp in Smallingerland.
6. Twijzelerheide werd voor/in 1940 een zelfstandig dorp en hoorde voordien onder Twijzel.

Gemeente Achtkarspelen Kaart 2
Gemeente Achtkarspelen (1958)
J.H. Brouwer (Hoofdred.) Encyclopedie van Friesland.

